

Hana VOISINE-JECHOVA

Je postmodernismus ještě moderní – nebo módní?

Abstract

The postmodernism is today often taken as an artistic expression of last fifty years, but it can be connected also with the postmodernity which is a pessimist reaction to an „optimist modernity“, and in this acceptance, we can find it since the end of 18th century and even before. It has some stamps of the fatigue accompanying divers „ends of civilisation“ and it is founded at the contrast of naturalism and antimetic dreams. The narrative structures are relaxed ; essay, personal confession and literary fiction interpenetrate each other. But we find also a great deal of „diverting lectures“ (crime-stories, love ou sexual stories) which are not much influenced of aesthetic tendencies of our time, but which seem to be characteristic of our „postmodernist“ society. In the other way, the public is favourable at the „documentary“ works (biography, autobiography)? At the same time the young people is delighted from Harry Potter, hero, which incarnates, in a traditional way, virtue and audacity.

Keywords: absurdity, contrast, essay, fiction, naturalism, perception, utopia

Především je nutno vzít na vědomí terminologickou rozkolísanost a rozpaky, s jakými jsou pod tuto etiku řazena konkrétní literární díla – a podle jakých

kritérií.¹ Jde často o vágní spojování toho, co patří do postmodernismu a co patří do postmodernity. Postmodernita v chápání filozofickém a historickém neznamená však totéž co postmodernismus v literatuře a obecně v umění, a to především v dnešním pojetí, i když se objevují i tendence vytvářet pojem jakéhosi „věčného postmodernismu“, stejně jako by bylo možno mluvit o „věčném“ romantismu, „věčném“ symbolismu, atd.

Ve francouzské encyklopedii *Larousse* z roku 2005 je postmodernita chápána jako období, ve kterém došlo ke ztrátě důvěry v hodnoty zdůrazňované modernitou, jako je pokrok, emancipace atd., a postmodernismus je považován za tendenci posledních desetiletí 20. století, která prosazuje volnou invenci ve formálním ztvárnění a eklekticismus v reakci proti striktnosti moderního umění.² „Postmodernita“ byla reakcí na „moderní“ optimismus renesance nebo, v jiných pojetích, na „moderní“ optimismus konce 18. století. Provází období pochyb, relativity, vede k jistě „otevřenosti“ – a tato období se všelijak střídají s epochami důvěry a touhy „věřit“ v hodnoty trvalé. Logické propojování událostí a jevů v nich ustupuje obrazu nesourodé rozříštěnosti a náhodnosti. Určité projevy považované za příznačné pro postmodernismus se objevovaly už dříve, především v dobách poznamenaných melancholií,³ byly však spojovány s jinými filozofickými a estetickými koncepcemi a interpretovány ve vztahu k jiným skutečnostem než dnes.

V četných studiích věnovaných v poslední době postmodernismu by bylo možno najít i definice další,⁴ byť i nadále tento termín zůstává problematický.

¹ Milan Suchomel konstatuje, že za předchůdce postmodernismu byl označován Jaroslav Hašek a sám jej spojuje se Skupinou 42. Viz *International Postmodernism. Theory and Literary Practice*. Bertens, H. – Fokkema, D. (eds.). Amsterdam/Philadelphia 1997. S. 419–422. Halina Janaszek-Ivaničková vidí začátek polského postmodernismu v letech sedmdesátých 20. stol. (ibid.). Petr Kyloušek cituje v souvislosti s postmodernismem rovněž Skupinu 42 a zdůrazňuje dílo Bohumila Hrabala. (Viz „Personnages dans l’histoire“, In: *Post/modernisme en Europe Centrale. La crise des idéologies*. Sous la direction de Maria Delaperrière, L’Harmattan. Paris 1999.) A Gheorghe Crăciun dokonce soudí, že G. R. Hocke by byl mohl užít, ve své známé monografii *Manierismus in der Literatur*, 1957, termínu „postmodernismus“ místo „manýrismus“. Viz *Euresis. Cahiers roumains d’études littéraires*. 1–2. Bucarest 1995. S. 183.

² „*POSTMODERNISME (...) Dans le dernier quart du XXe siècle, tendance à laisser jouer l’invention dans le sens de la liberté formelle et de l’éclecticisme en réaction à la rigueur du mouvement moderne.*“

„*POSTMODERNITÉ (...) Période ouverte par la perte de confiance dans les valeurs de la modernité (progrès, émancipation, etc.)*.“ *Le Petit Larousse illustré*. 2005. S. 852.

³ Upozornila na to výstava „*Mélancolie, génie et folie en Occident*“. Galeries nationales du Grand Palais, Paris 10 octobre 2005 – 16 janvier 2006.

⁴ Vedle již citovaných prací viz na příklad BERTENS, H. – NATOLI, J.: *Encyklopedie postmodernismu*. Přeložil Štěpán Kaňaj. Brno 2005. GRENZ, S. J.: *Úvod do postmodernismu*. Praha 1997. WELSCH, W.: *Postmoderna. Pluralita jako etická a politická hodnota*.

Je postmodernismus ještě moderní – nebo módní?

(Např. ve *Slovníku literárněvědných termínů* /1977/ se o něm ještě nemluví.) Ale jak aplikovat tyto definice, které jsou někdy mlhavé nebo víceznačné, na interpretace konkrétních literárních děl, a to především děl českých a slovenských, a jak na jejich základě postihnout základní estetické a společenské tendence doby, ve které žijeme?

Ve svém příspěvku se zaměřuji na literaturu posledních desetiletí. Zároveň jsem si vědoma její různorodosti. Všechno, co se dnes publikuje, do postmodernismu nepatří, mnohá díla, která s ním jsou spojována, by bylo možno nazvat i jinak, což se také stává. A kde najít hranici mezi tím, co ještě, aspoň částečně, odpovídá jeho tendencím, které ostatně, jak už bylo řečeno, nejsou přesně definovány, a tím, co navazuje na tradici širší, poznamenanou dílem Franze Kafky, Borgese nebo Moravii?

Bylo by dokonce možno se tázat, zda etiketa „postmodernismu“ není spojena spíše s teoretickým přístupem k literatuře než s vyhraněnými estetickými tendencemi dnešní beletristické tvorby – pokud ovšem o vyhraněných estetických tendencích určité – a zvláště pak naší doby lze vůbec mluvit.

Titul mého příspěvku není kritikou – a není negativní. Podobné otázky se objevují odedávna ve vztahu k různým uměleckým projevům, ba nedávno i ve vztahu k postmodernismu.⁵ Jde mi o ohlas literárního díla u čtenářů, o jeho percepci a funkci. Díla, která nenacházejí snadný přístup k běžnému publiku (pokud lze „běžné publikum“ definovat) jako na příklad prózy Pavla Řezníčka nebo Zuzany Brabcové, nejsou nutně méně důležitá než populární texty Viewegovy. Platí nadále to, co Kandinskij konstatoval už v roce 1911 ve své studii *O spirituálnu v umění*. To, co je v uměleckém výrazu nové, je přijímáno i kultivovanou společností s určitým zpožděním. Moderní není to, co je skutečně objevné. To spíše zneklidňuje, někdy i popouzí. Moderní je to, co už jaksí vstoupilo do kontextu umělecké tradice, ale je ještě aktuální. A módnost je pak pokleslá modernost se zabarvením snobským.

Literatura se nikdy neomezovala na schematické a jednoznačné střídání uměleckých směrů a tendencí. Vedle projevů prosazujících nově estetické koncepce existovala vždy široká oblast tvorby tradiční, nebo spíše tvorby uplatňující výrazněji kritéria daná příslušností žánrovou a zaměřením na určitý typ čtenáře než příslušností k novým proudům a směrům. A nadto estetické výboje nejsou realizo-

Praha 1993. *Postmodern Fiction. A Bio-Bibliographical Guide*. McCaffery, L. (ed.). New York – Westport, Connecticut – London, 1986.

⁵ Už před šestnácti lety si Mircea Martin kladl otázku, zda není postmodernismus překonaným problémem současné kultury (Le postmodernisme est-il un problème dépassé de la culture contemporaine?) a soudil, že byl módní před patnácti nebo deseti lety a že se od něho už v současné době snobové odvracejí. Viz „*En guise d'introduction: D'un postmodernisme sans rivage et d'un postmodernisme sans postmodernité*“. In: *Euresis. Cahiers roumains d'études littéraires*. 1–2, Bucarest, 1995, s. 3.

vány stejnou měrou a stejným způsobem ve všech literárních žánrech. To platí i dnes.

Před několika lety se ve Francii konalo kolokvium o literaturách „konců století“. Organizátoři se snažili upozornit na to, že na všech „koncích století“ dochází k určité rozpornosti, ve které se střetá únava a protest, naturalistická provokace a onirický nebo spirituální odvrát od reality vnímané smysly. Na konci 18. století vznikala díla markýze de Sade i snové vize Novalisovy nebo Blakeovy. S koncem 19. století jsou spojeny romány Zolovy i pohádková dramata Maeterlinckova, Zeyer psal své polofantastické nebo i fantastické povídky v době, kdy Šlejar naturalisticky zobrazoval hmotnou i morální bídu lidské spodiny. Někdy se dokonce určitá dvojdomost, nebo spíše přechod od povokativního dokumentu ke snové vizi objevuje i v tvorbě jednoho spisovatele, jak o tom svědčí dílo Huysmansovo. Nejde pochopitelně o vymezení „konců století“ podle kalendáře, ale spíše o postžení vývoje, ve kterém se odráží v pravidelných, byť nestejně dlouhých intervalech pocit „konce epochy“, konce jednoho období civilizace, prodlážený nejistotou nad tím, co bude dál. Latentně snad tento pocit provází uměleckou tvorbu stále, může však být zastřený a téměř nepostižitelný, jaksi přehlušený odvahou k novým výbojům, ale může být také dominantní a poznamenat celé literární dění. Dnes prožíváme takový konec jedné civilizace, nebo aspoň máme dojem takového konce – a to se odráží v různých formách toho, co nazýváme postmodernismem. Otázka však zůstává otevřena. Jde vskutku o výraz jednoho konce civilizace? Každý umělecký akt člověka proti něčemu brání, ale také ho k něčemu vyzývá, připravuje své vlastní překonání a naznačuje nové cesty. Kam vedou díla postmodernistická?

Různé projevy postmodernismu v literatuře

Ve svých úvahách bych se chtěla omezit na divadelní tvorbu a na narativní prózu, pokud ovšem termínu „narativní próza“ lze ještě dnes bezpečně používat.

Jak už bylo řečeno, literatury „konců století“ se obvykle prosazovaly na základě kontrastů a to platí i pro postmodernismus. Na jedné straně odmítá napodobení skutečnosti a vytváří různé utopie, uchronie nebo onirické vize, jako je tomu u Pavla Řezníčka, Ivana Matouška, částečně Jiřího Kratochvila nebo Michala Ajvaze a četných jiných, na druhé straně zdůrazňuje naturalisticky negativní rysy existence, hnus, morální špínu a vykořeněnost a zachycuje, často v karikatuře, svět, ve kterém jsou etické zákony zpochybněny nebo zrušeny. Tyto postoje se ostatně nevylučují. Postmodernistický naturalismus má určité rysy fantasmagorní.

Literatura Čechů a Slováků se zařazuje do celosvětového proudu, má však i určité rysy specifické a nevyvíjí se u obou našich národů paralelně. Vedle pocitu bezvýchodnosti, zhnusení, vedle naturalistického zdůraznění sexuality a touhy uniknout do světů, které neexistují, se u nich stále objevují reminiscence z dob komunismu. Literární fikce je spojena se společenskou a politickou kritikou, vedle

Je postmodernismus ještě moderní – nebo módní?

osamělých jednotlivců, „cizinců“ ve světě, do kterého nedovedou patřit, se stále ještě, byť ne soustavně, objevují postavy, které se dostávaly do absurdních konfliktů s minulým politickým režimem nebo které jím byly deformovány a které jsou nadále poznamenány dobou, jejíž důsledky trvají. Jde na příklad o divadelní hru Antonína Přídala *Noc potom...*, kde se objevuje jeden z čelných motivů dnešní literatury i společnosti: obvinění ze spolupráce s StB a nemožnosti se obhájit.

Pro západoevropský svět je druhá světová válka faktem historickým a to, co po ní následovalo, se rozpadá do tříště událostí, někdy nepřijemných a trapných, z kterých zůstává pocit jakéhosi nenaplnění, ale které nepoznamenávají výrazněji mentalitu člověka. Vedou spíše k vágnímu pocitu nejistoty, neuspokojenosti, který nevyplývá přímo ze žádné konkrétní situace, ale z celkové, těžko definovatelné atmosféry. Pro většinu českých a slovenských čtenářů a spisovatelů druhá světová válka zůstává ještě událostí aktuální (a to i u těch, kteří se narodili po jejím konci) a především aktuální zůstává to, co se dělo po ní, t.j. v posledních více než šedesáti letech. Politicky skončilo období komunismu před dvaadvaceti lety, jeho morální následky jsou živé dodnes a spojují se s pocity, které vnesl do estetického myšlení „postmodernismus“. Díla českého postmodernismu vznikala ostatně ještě za éry komunismu a dnešní tvorbu je možno považovat stejně za navázání na romány ze sedmdesátých let jako za výraz nového sporu s realitou. Absurdní scény z neexistujícího světa z *Invalidních sourozenců* Bondyho nebo ze *Stropu* Řezníčkova lze číst jako hru invence stejně jako protest proti oficiálnímu socialistickému realismu a režimu, který jej vnucoval.

Zdá se, že dnes v mnoha případech dochází k jakési kombinaci postmodernistické absurdity a zábavné literatury, a potom je možno se tázat, zda takové romány a povídky patří spíše do sféry postmodernistické provokace nebo do oblasti zcela humorného, zcela dráždivého lidového čtení. Jsou romány a povídky Viewegovy postmodernistické? Určitými rysy nesporně, je to však jiný postmodernismus než u Ajvaze nebo Moníkové.

Postmodernistická díla jsou založena obvykle na ději, ba i na hromadění mimořádných a nepravděpodobných událostí, bez prokreslení postav. Navazují na Kafku a ne na Prousta nebo na Virginii Woolf. Je to pokleslá podoba Kafky? Toto tvrzení by bylo nespravedlivé. Dnešní literatura přináší hodnoty nové, na příklad v propojení antimimetické snovosti a naturalistické karikatury u Jiřího Kratochvila nebo Zuzany Brabcové. Navázání na Kafku je však evidentní, jak o tom svědčí i přímé úvahy o jeho díle u Libuše Moníkové⁶ i jinde. Srovnání postmodernistických děl s povídkami a romány Franze Kafky přesahuje rámec této studie, stejně tak jako tvorba pražského autora přesahuje rámec jednoho literárního směru. Snad by jen bylo možno říci, že to, co bylo u Kafky rozporem se skutečností, nejistotou, tázáním a přes všechnu absurditu dynamickým vztahem k existenci, se u jeho napodo-

⁶ MONÍKOVÁ, L. *Eseje o Kafkovi*. Překlad a komentář Petr Dvořáček, Praha 2000.

bitelů většinou stalo konstatováním. Tento postup je v literárním vývoji běžný: epigonové opakují to, co tvůrci objevovali. Tím bych nechtěla říci, že postmodernismus je pouze hnutím epigonským. Jako v každé epoše se v něm kombinují a střetávají prvky z období minulých s hledáním nového výrazu a je vždy snadnější postihnout to, čím nové tendence navazují na minulost, než to, čím se otevírají k budoucnosti.

Jak už bylo řečeno, část postmodernistické literární produkce je spojena s tendencemi zábavného čtení a má dokonce po této stránce některé společné rysy s detektivkami, jejíž úspěch u čtenářů nezaniká. Zdá se, že zde existuje určitý rozdíl mezi literaturou českou a slovenskou. České povídky a romány jsou spíše anti-mimetické, různé zločiny a tresty se v nich jaksi rozplývají v obecné nepravděpodobnosti. Řekla bych, že slovenská próza je obvykle konkrétněji naturalistická a směřuje spíše k zobrazení rozbitého světa než ke zpochybnění výrazu, kterým je tento svět zobrazován, ale i toto tvrzení by bylo třeba ještě ověřit.

Za jeden z příznačných rysů postmodernismu se považuje nový vztah mezi dílem, čtenářem a autorem. Někdy se tvrdí, že na místo zdůraznění vztahu mezi dílem a autorem nastupuje zdůraznění vztahu mezi dílem s čtenářem. Netřeba dokazovat, že vztah mezi dílem a čtenářem byl brán v úvahu při estetických studiích už dříve.⁷ Je také nesporné, že pozice literárního díla ve společnosti se změnila. Knihy už dávno nejsou královskými dary, ba často nejsou ani předměty, kterých by si lidé vážili. Existuje „nádražní“ literatura, knížka se koupí v kiosku na jednom nádraží – a na druhém se vyhodí. O autora se nikdo nestará. Kromě toho vychází v každé zemi taková spousta knih, že je nikdo nemůže všechny přečíst. I žijeme vlastně vedle literatury, kterou neznáme. Sem tam se vynoří nějaký senzační román, který upoutá, aspoň na chvíli, pozornost – ne vždy z důvodů estetických, některá díla mají pověst hodnotné literatury, ale lidé – literární vědci – je čtou spíše z důvodů profesionálních než pro vlastní potěšení.

Je postmodernistická literatura ještě literaturou v tradičním slova smyslu? Jaký je poměr mezi četbou literárních novinek a sledováním televize? Patří do postmodernismu i spousta amerických filmů o zločinech čím dál tím komplikovanějších, na které se už nikdo nedívá? Kniha ztrácí svou dřívější pozici i vlivem internetu a jiných technických prostředků umožňujících lacinou komunikaci a izolujících vlastně člověka v jakémsi umělém světě, který vlastně uniká, neboť je v něm všeho nadměrně, nepostizitelně mnoho. Na druhé straně však četba v tradičním pojetí nadále přitahuje. V pařížském metru posedávají čtenáři mladí i starší s otevřenými romány – Zolovými nebo Dickensovými, většinou však s různými detektivkami; v knihkupectvích je stále nutno stát před pokladnami ve frontě.

⁷ Mircea Martin cituje v této souvislosti koncepci Normana Hollanda, upozorňuje však, že se objevuje i u Paula Valéryho. Viz „*En guise d'introduction: D'un postmodernisme sans rivage et d'un postmodernisme sans postmodernité*“. In: Euresis, o. c., s. 4.

Je postmodernismus ještě moderní – nebo módní?

Postmodernismus v kontextu celkového literárního dění

Jak už bylo řečeno, postmodernistické tendence nepronikají stejně do všech narativních žánrů a některé z nich těmto tendencím nepodléhají, nebo aspoň nepodléhají otevřeně. Vedle románové fikce se prosazuje literatura faktu, chápaná jako informace a dokument, vedle náročných kompozic vzniká mnoho děl tradičních, zábavných vyprávění, sentimentálních – dnes spíše nesentimentálních milostných historek, které kdysi Karel Čapek označil jako „romány pro služky“ a které se dnes, byť s obsahy odlišnými, ale s estetickými postupy podobnými, ocítají v knihkupectvích pod etiketou „společenských románů“. Zdá se, že výrazněji než v dobách minulých dochází k rozlišení mezi tím, co se jeví jako nový estetický výraz, a tím, co je čtenářsky úspěšné, byť různé typy rodokapsů nebo červené knihovny jsou známy od pradávna.

Vedle skoro trvalé záliby v detektivkách a milostných, dnes spíše sexuálních románek se do popředí zájmu dostávají biografie, autobiografie a různé druhy deníků a memoárů. Tato díla jsou vnímána spíše jako zdroj poučení než zábavy. Je dnešní čtenář přitahován více touhou po informaci než zájmem o fikci? I to by bylo možno považovat za jeden rys období postmodernismu.

Zde však dochází k určitému rozporu. Díla memoárová a deníková se čtou jako objektivní informace. Jenže už Goethe konstatoval, že tento typ literatury je „Dichtung und Wahrheit“. I do těch neobjektivnějších pamětí se vloudí „Treppenanekdoten“. Nejde však jen o to, že paměti nemohou být jednoznačnou a nepochybnou informací, neboť do nich vždy, a mnohdy i bezděčně, pronikají pocity, sympatie a antipatie autorovy. Často se formy pamětí užívá k vyjádření literární fikce, kde skutečné události tvoří jen pozadí individuálních a subjektivních úvah a představ autora. Bere dnešní čtenář na vědomí moudrost Goethovu? Zdá se, že nikoliv. Díla memoárová nebo aspoň zdánlivě memoárová jsou čtena způsobem, který kontrastuje s četbou aburdních, antimimetických rozprávek, a to vytváří jakousi postmodernistickou atmosféru, kde se hranice mezi dokumentem a fikcí problematizují. Snad právě tato rozporná, těžko definovatelná atmosféra je příznačná pro dobu, kterou žijeme.

Literární tvorbu nelze oddělit od estetického nebo i jiného vjemu, ba nelze ji ani oddělit od jiných sfér existence. V civilním životě jsou lidé trestáni za to, co se v postmodernistických dílech popisuje jako normální. Rozpor mezi etikou literární fikce a etikou každodenního života existoval vždy, obvykle však nutil k zamyšlení, upozorňoval na oblasti nových hodnot, odkrýval nové sféry lidského bytí. Zdá se, že dnes se někteří spisovatelé spokojují s konstatováním toho, co bylo v různých podobách řečeno už mnohokrát – s problematickým tvrzením, které bylo vlastně tázáním a odmítnutím, že totiž „všechno je dovoleno“ – po stránce etické, a tedy i estetické. Je evidentní, že tento postoj neuspokojuje, a z toho pravděpodobně vyplývá, že část tvorby považované za „postmodernistickou“ dělá dojem literatury

už překonané, která snad ještě může být v některých kruzích „módní“, ale už přestává být „moderní“.

Závěr

André Malraux kdysi prohlásil, že 21. století bude náboženské, nebo nebude. Slovo náboženský zde nelze chápat ve smyslu příslušnosti církevní nebo jinak ideologické, ale jako víru ve smysl existence, která přesahuje smyslovou zkušenost a která problematizuje zakotvení v hmatatelném světě. I takto má význam kladný i negativní. Může vést k novým náboženským válkám, k nesnášenlivosti a ke konfliktům zastřeným i nezastřeným, ale může vést i k morální obrodě, k odhalení nových oblastí spirituální a k novému zakotvení ve světě, který je nedokonalý, ale ve kterém je nám dáno žít.

Rozpory v tomto smyslu se už objevují a snad právě v kontrastních projevech literatury považované za postmodernistickou nacházejí svůj adekvátní výraz.

Každý umělecký směr musí být překonán, byť jeho stopy budou vždy provázet další vývoj. Překročil už postmodernismus svůj zenit? Je reakce proti němu v pohádkovém světě Harryho Pottera, kde po nesmírných, snově působivých a z hlediska realistického nepravděpodobných zkouškách a útrapách nakonec vítězí ctnost a odvaha – stejně jako ve středověkých a i pozdějších eposejích? Povede rozbití narativní osnovy k vytvoření nových struktur, ve kterých se výraz a sdělení budou prolínat těsněji, jak by se dalo předpokládat z některých dnešních próz? Na tyto otázky nemáme odpověď, je snad dobře si je položit.